

PETRA

plateforme européenne pour la traduction littéraire
 european platform for literary translation
 europäische plattform für literaturübersetzung
 europees platform voor de literaire vertaling

Michael Cunningham

Found in Translation

Integrale tekst van de lezing gehouden op 1 december 2011 in Flagey, Brussel, tijdens de avond 'Grand Hotel Europa', een publieke hommage aan de literaire vertalers in het kader van het eerste congres van PETRA. 'Grand Hotel Europa' werd georganiseerd door Passa Porta en Het beschrijf. Zie ook www.petra2011.eu

Als auteur van *Les heures*, *Las Horas*, *Die Stunden* en *De Uren* — de respectievelijk Franse, Spaanse, Duitse en Nederlandse vertalingen van mijn boek *The Hours*, maar net zo goed op zichzelf staande unieke werken – ben ik tot het besef gekomen dat alle literatuur het resultaat van vertaling is. Vertalen is niet zomaar een klus die een in een vreemde taal gespecialiseerde vertaler even moet opknappen, maar een lange, complexe en zelfs diepgaande reeks transformaties waarbij zowel de auteur als de lezer betrokken zijn. Zoals zovele menselijke handelingen is 'vertalen', als menselijke handeling, een veel ingewikkelder proces dan je op het eerste gezicht zou denken.

Ter illustratie citeer ik een van de beroemdste regels uit de literatuur: 'Call me Ishmael', de openingszin uit Herman Melvilles *Moby-Dick*.

'Call me Ishmael.' Drie simpele woorden. Nou én?

Om te beginnen beschikken ze over de fundamentele, maar tegelijkertijd moeilijk te duiden eigenschap die elk schrijven vereist: gezag. Als auteur moeten we ons vanaf de openingszin op een gezagvolle manier tot de lezer richten.

Je kunt het vergelijken met een wals die je voor het eerst zou dansen met een nieuwe partner. Al wie zich ooit aan een wals of foxtrot of tango heeft gewaagd, of welke dans ook waar fysiek contact en wisselwerking met een partner bestaat, weet dat er op de dansvloer altijd een eerste moment is waarop je automatisch aanvoelt of je nieuwe partner überhaupt danstalent heeft – en zo ja, hoeveel. Haast ogenblikkelijk weet je of je met een groentje te maken hebt en dat je, als dat inderdaad het geval is, heel wat moeite zult hebben om de dingen in beweging te houden.

Gezag is een vrij mysterieuze eigenschap, en het is haast onmogelijk om de bestanddelen ervan te analyseren. De eerste taak van de vertaler bestaat er dan ook in dat dwingende

karakter – iets wat zich niet goed laat beschrijven of verklaren – weer te geven.

Hoewel de woorden ‘Call me Ishmael’ dwingende kracht en zelfzekerheid uitstralen, is er meer nodig dan kracht en zelfzekerheid alleen. ‘Domkop, lees dit’ klinkt eveneens dwingend en zelfzeker, maar zal wellicht niet het beoogde resultaat bereiken. Wat hebben Melvilles woorden wél, en ‘Domkop, lees dit’ niet?

In Melvilles zin zit muziek. En uitgerekend dat maakt het moeilijk een vertaling te maken. Taal in fictie bestaat uit een gelijke hoeveelheid betekenis en muziek. De zinnen moeten ritme en cadens hebben, ze moeten ons innerlijke oor aanspreken en strelen. Idealiter zou een hardop voorgelezen zin in een vreemde taal nog altijd als iets moeten klinken, ook al weet de luisteraar niet wat hem nu juist wordt gezegd.

Maar laten we nu even vergeten dat de woorden ‘Call me Ishmael’ iets betekenen, en ons concentreren op hun klank.

Luister naar de klinkers: *oo*, *ie*, zachte *i*, *aa*. Vier verschillende klanken, elk met een zachte, strelende toon. Luister ook naar de manier waarop het zinnetje door medeklinkers wordt afgebakend. Het opent met een harde [k], er is de [l] op het eind van ‘call’ die beantwoord wordt door de mooie symmetrische [l] op het eind van ‘Ishmael’. ‘Call me Arthur’ of ‘Call me Bob’ zijn weliswaar adequaat, maar om muzikale redenen geven ze minder voldoening. Hoewel de doorsnee lezer niet noodzakelijk beseft dat hij op de strelende, symmetrische klank van de drie woorden reageert, registreert hij dat feit meestal toch onbewust. Wellicht mag je ervan uitgaan dat de betekenis de kracht is die we gebruiken, en de muziek de aantrekkingskracht. De vertaler heeft als taak zowel die kracht als die muziek weer te geven. ‘Chiamami Ismaele.’

Zo luidt het Melvilles zinnetje in het Italiaans, en de vertaler heeft mooi werk geleverd. Als lezer die geen Italiaans kent roepen beide woorden toch iets bij me op, los van hun betekenis. Hoewel ze van het Engels verschilt staat hier een nieuwe, mooie opeenvolging van klinkers — *i-a*, *aa*, *ie*, *a*, *ee* — en wordt de letter [m] (drie maal) fraai over de zin verspreid.

Als je *Moby-Dick* vertaalt, prijkt er nu één zin op je blad en heb je er nog wel een miljoen te gaan.

Ik moedig de vertalers van mijn boeken altijd aan zich zoveel vrijheid te veroorloven als ze nodig achten. Dat is lang niet zo heldhaftig als je misschien zou denken. Door met vertalers samen te werken heb ik in de loop der jaren immers geleerd dat de oorspronkelijke roman op een manier zelf een vertaling is. Hij werd natuurlijk niet in een andere taal omgezet, maar het betreft een overbrenging van de beelden in het hoofd van de auteur naar datgene wat hij op papier zet.

Ik verklap u een geheimpje. Elke eerlijke romanschrijver zal, als de vraag hem wordt gesteld, toegeven dat zijn afgewerkte boek veeleer een ruwe vertaling is van het boek dat hij op het

oog had. Het is een van de grote frustraties bij het schrijven van fictie. Maanden of jaren heb je gebroed op het idee van een roman, en in je hoofd ziet hij er glashelder uit, briljant komisch en geweldig tragisch, bevat hij alles wat je kent, alles wat je kunt voorstellen over het leven van de mens op aarde. Het is een immense en mysterieuze en ontzag inboezemende roman. Het is een kathedraal van vuur.

En zelfs als het boek redelijk geslaagd is, is het nooit het boek dat je had willen schrijven. Het is kleiner dan het boek waarop je gehoopt had. Het is een voorwerp, een verzameling zinnen, en het lijkt in de verste verte niet op een kathedraal van vuur.

Om kort te gaan, het voelt aan als een vrij onbeholpen vertaling van een groot mythisch werk. De vertaler helpt het boek gewoon een stapje verder op weg in het continuüm van de vertaling. De vertaler vertaalt een vertaling.

De vertaler vertaalt tevens een *work in progress*, een werk met een begin, midden en eind, maar dat niet helemaal af is, ook al werd het gepubliceerd. Een roman, ook een goede roman, is stevast een lichtjes teleurstellende vertaling van de hoogst gegrepen intenties van de schrijver, het is de beste versie waarmee hij voor de dag kon komen voordat hij uitgeput de armen liet zakken. Meer kan ik niet doen, als ik niet met een pen van boekhandel naar boekhandel wil lopen, mijn boeken van de rekken grissen, een paar regels doorstrepen waar ik spijt van heb en betere toevoegen. Voor velen van ons bestaat de zogenaamd 'definitieve tekst' dan ook niet.

Dit brengt ons bij de kwestie van de relatie tussen schrijvers en hun lezers, waar een ander soort vertaling plaatsgrijpt.

Ik doceer *creative writing*, en een van de eerste vragen die ik mijn studenten aan het begin van het semester stel is: voor wie schrijf je? Negen op de tien keer luidt het antwoord dat ze voor zichzelf schrijven. Ik zeg hen dat ik dat begrijp – dat ik elke avond naar huis ga, een ingewikkelde cake bak die ik helemaal in mijn eentje opeet. Zo wil ik erop wijzen dat cakes, en boeken, bedoeld zijn om met anderen gedeeld te worden. En voorts dat boeken (in tegenstelling tot cakes) diepte hebben, interacties tot stand brengen tussen schrijvers en lezers, ook al zijn die in tijd en ruimte van elkaar gescheiden.

Vervolgens wijs ik hen erop dat niemand om hun boeken gevraagd heeft. Er zijn overall massa's verhalen beschikbaar en nu, in de 21ste eeuw, bestaat er een dergelijke toevloed van literatuur dat haast niemand lang genoeg zal leven om alle grote verhalen en romans te lezen, de vrij goede boeken daargelaten. Om nog te zwijgen over het feit dat we ons, als lezers, sowieso niet vervelen.

We leiden een veelzijdig, moeilijk bestaan. We hebben, ik zeg maar wat, een vaste baan, een partner en kinderen om voor te zorgen, boodschappen die we moeten doen, vrienden met wie we willen afspreken; we moeten op de hoogte blijven van actuele gebeurtenissen; we hebben ongedierte in onze tuin; we volgen een bijscholing Frans of wijnproeven of we leren kijken naar kunst; we zijn op zoek naar bewijzen dat onze geliefden ons bedriegen; we vragen ons af waarom we zo gek waren om op zaterdagavond veertig man uit te nodigen; we maken ons zorgen over geld en de opwarming van de aarde; we nemen onze vijf à zes

favoriete tv-programma's op.

Wat de schrijver zegt, komt eigenlijk hier op neer: laat alles vallen en maak plaats voor mijn boek. Onderbreek je bezigheden en lees mijn teksten. Het kan dus maar beter vanaf de openingszin duidelijk zijn dat we de lezer iets aanbieden wat zijn tijd waard is.

Ik moet bekennen dat ook ik, toen ik zo jong was als mijn studenten nu, mezelf zag schrijven voor mezelf, of voor een schimmige ideale lezer, of op mijn beste momenten voor toekomstige generaties. Het gevolg was dat mijn werk eronder leed.

Pas een paar jaar geleden, toen ik werkte in een bistro in Laguna Beach, Californië, ontdekte ik een betere methode. Een van de dienststers, Helen heette ze, was toen halverwege de veertig en in mijn ogen dus ietsjes jonger dan Methusalem. Helen was een aardige, genereuze vrouw met vier kinderen die plotseling, totaal onverwacht, door haar man in de steek was gelaten. Ze moest werken. Werken en werken. 's Ochtends vroeg werkte ze in een bakkerij, 's middags tikte ze manuscripten uit voor schrijvers, en 's avonds in het restaurant bediende ze de gasten aan tafel.

Helen was een enthousiaste lezer, en haar grote vreugde bestond erin op het eind van haar lange, harde dagtaak naar bed te gaan en een uurtje te lezen, voordat ze kon genieten van de korte slaap die haar was gegund. Ze was een gretige lezer met een ruime smaak. Toen we elkaar leerden kennen, was ze een waardeloos moordverhaal aan het lezen, en met de typische pretentie van de jeugd suggereerde ik haar dat ze, aangezien ze toch van detectives hield, beter Dostojevski's *Misdaad en straf* kon lezen. Ze las het boek in minder dan een week uit. Daarna zei ze me: 'Dat was prachtig.'

'Ik dacht wel dat je het mooi zou vinden', antwoordde ik.

'Dostojevski is veel beter dan Ken Follett.'

'Yep.'

Ze bleef even stil. 'Maar hij is niet zo goed als Scott Turow.'

Hoewel ik het niet noodzakelijk met haar eens was over Dostojevski versus Turow, deed het me ontzettend plezier dat Helen geen schools gevoel had voor wat ze goed of minder goed hoorde te vinden. Ze wilde alleen wat elke goede lezer wil: vervoering, emotie, momentum en het gevoel dat ze vanuit haar leefwereld naar een andere wereld werd overgebracht.

Ik begon te denken aan een boek dat in Helens ogen belangrijk zou zijn. En ik moet u bekennen dat het een invloed had op mijn schrijven. Opeens had ik ingezien dat schrijven niet alleen een oefening in zelfexpressie is, maar dat het ook – en dat was belangrijker – een geschenk is dat een schrijver zijn lezers probeert te geven. Een boek schrijven voor Helen, of voor iemand als Helen, is een haalbaar doel. Het hielp me ook in te zien dat de lezer de ultieme stap vertegenwoordigt in het vertaalde leven van een boek.

Een van de bijzonderste aspecten van schrijven en publiceren is dat er geen twee lezers bestaan die ooit hetzelfde boek lezen. Hoewel we allemaal andere indrukken kunnen hebben over een film, een toneelstuk, schilderij of lied, hebben we ontegensprekelijk dezelfde film,

hetzelfde toneelstuk, schilderij of lied gehoord of gezien. Het zijn fysieke entiteiten. Een schilderij van Velázquez bestaat zuiver en alleen zichzelf, net als 'Blue' van Joni Mitchell. Als je door de juiste zaal van het Prado loopt, of iemand zet een cd van Joni Mitchell op, dan zie je het schilderij of hoor je de muziek. Je hebt geen keus.

Schrijven echter bestaat niet zonder de instemming van een actieve lezer. Schrijven vereist een andere graad van deelname. Woorden op papier zijn abstracties, en wie de woorden op het papier leest, verrijkt hen met nieuwe associaties en beelden. Ik kan me Don Quichot, Anna Karenina en Huckleberry Finn levendig voor de geest halen, maar ik ben er zeker van dat mijn voorstelling verschilt van het beeld dat ze bij iemand anders opwekken.

Helen had duidelijk niet hetzelfde *Misdaad en straf* gelezen als ik. Zij was niet op zoek naar een existentieel werk van een genie. Ze was alleen op zoek naar een spannend verhaal, en vanuit die optiek las ze Dostojevski. Ik verwijt het haar niet. En ik vermoed dat Dostojevski dat evenmin zou doen.

Eigenlijk vertaalt de lezer op dat moment de woorden op de bladzijden in zijn eigen beeldtaal, in overeenstemming met zijn eigen interesses, behoeften en begripsniveau. En daar bevinden we ons pal in het vertaalproces. Op een gegeven ogenblik is er een schrijver op zijn kamer. Hij heeft het lastig om het onmogelijke ideaalbeeld dat ergens hoog in de lucht zweeft te vatten. Hij voltooit het werk, heeft nog twijfels. Een poos later is er een vertaler. Ook hij heeft het lastig datzelfde ideaalbeeld te vatten, om nog te zwijgen over de specifieke taal en stem in de tekst die voor hem ligt. Hij doet zijn uiterste best, maar is nooit tevreden. En ten slotte is er de lezer. Hij voelt zich het minst gepijnigd van de drie, al heeft ook hij soms het gevoel dat iets uit het boek hem ontsnapt, dat hij er niet in slaagt de overkoepelende visie van het boek te doorgronden.

Hiermee bedoel ik niet dat schrijver, vertaler en lezer stuk voor stuk betrokken zijn bij een massale oefening in teleurstelling. Hoe deprimerend zou dat zijn?

En toch. Als soort zoeken we altijd naar kathedralen van vuur, en het leesplezier dat door een groot boek wordt opgewekt, heeft dan ook te maken met het vooruitzicht van een boek dat nog moet komen – een boek dat ons nog dieper kan beroeren, nog hoger kan verheffen. En als schrijver kun je troost putten uit de stellige overtuiging dat je volgende boek beter zal zijn, groter en moediger en begripsvoller, en dat het dichter bij het leven zal staan dat we leiden. Onze bestaansgrond is hoop, we houden van de schoonheid en waarheid die op ons afkomen, en we doen ons best om onze twijfels en teleurstellingen te verbijten.

We zijn op zoek, en we laten ons niet afschrikken door ons collectieve vermoeden dat we zowat evenveel kans maken om in onze kunst de perfectie te bereiken als op het vinden van de Heilige Graal. Onder meer daarom zijn wij, ik bedoel wij mensen, niet alleen scheppers, vertalers en gebruikers van literatuur, maar ook haar dienaren.

Vertaling: Katelijne De Vuyst